

Çeşme Geleneksel Konut Mimarisi Konsollar, Kapılar, Pencereceler

E m e l K a y ı n *

Bu makalede zengin bir tarihi dokuyu barındıran Çeşme kentindeki geleneksel konutlar, konsollar, kapılar ve pencereler gibi bazı yapı elemanları bağlamında irdelenmekte ve bu yöntemle mimarideki "etkileşim" ve "çeşitlilik" olgularına dair ipuçlarının saptanmasına çalışılmaktadır.

Etkileşim ve Çeşitliliği Yaratan Kültürel Kaynaklar

Çeşme tarihi dokusu kozmopolit bir toplum yapısının ve kültürler arası etkileşimin mimarideki yansımalarını gözlemlemek açısından oldukça önemli bir örneği teşkil etmektedir. Yerleşimin Sakız Adası'nın karşısında bulunması, onu Antik dönemden başlayarak stratejik bir liman konumuna sokarken, farklı kültürlerin etkilerine de açık hale getiriyordu. Herodotos bu bölgede Khios (Sakız) Adası ile aynı dilin konuşulduğunu yazarak, kültürel bütünlüğe işaret eder.¹ Ticari ilişkiler, savaşlar ve göçler farklı uluslarla iletişim kurmayı sağlayan başlıca faktörlerdi. Bizans döneminde liman Khios boğazını kontrol etmekte ve gemilerden vergi toplamaktaydı. Yerleşme Ceneviz akınlarına da uğramıştır.² Aydınöğulları Beyliği döneminde ise Sakız Adası'na yapılan akınlarda Çeşme limanı kullanılmıştır.³ Bu dönemde Venedik, Rodos ve Kıbrıslılarla gerçekleştirilen bir anlaşma, söz konusu uluslara ait gemilerin Çeşme limanına da serbestçe girip çıkabilmelerini öngörüyordu.⁴ Osmanlı döneminde yerleşim dış ticarete yönelik faaliyetleriyle öne çıkmıştı. 16. yüzyılda Cenevizli ve diğer yabancı tüccarların Sakız'da toplanmış olmaları ve ipeğin Çeşme yolu ile Sakız'a nakledilmesi, kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir liman durumuna getirirken, iki yerleşim arasında öteden beri varolan ilişkilerin de yoğunlaşmasına neden oldu.⁵ 17. yüzyılda ipek ticaretinin İzmir'e yönelmesi limanı etkilediyse de, yerleşme dış ilişkilerini sürdürdü. Özellikle 19. yüzyılda Çeşme

limanında bir bölümü Avrupa'ya yönelik olan yoğun bir ticari faaliyet görülmekteydi.⁶ 18. ve 19. yüzyıllarda ekonomik düzeyin yükselmesine paralel olarak Adalar'dan gelen göçler, Çeşme'de Rum nüfusun artış göstermesine neden oldu.⁷ Öteden beri ilişki içinde olan iki kültürün bu dönemdeki beraberliği, gelenekler, yaşam biçimleri ve mimariye de yansdı.

Çoğunluğu 18-19. yüzyıllara ait olan Çeşme evleri, Ege Adaları kültürü ile, Osmanlı-Türk kültüründen yaratılan sentezin mimarlık alanındaki belgeleridir. "Etkileşim" ve "Çeşitlilik" bu mimariyi irdeleyen gözönünde tutulması gereken iki temel olgudur. Türk ve Rum kültürlerinin etkileşimi, her iki halkın yaşadığı mahallelerde, Çeşme'ye özgü, zengin bir mimari dil oluşturmuştur. Konutlardaki yapı sistemleri, malzemeler ve yapı öğeleri "çeşitlilik" olgusunun varlığını gözler önüne sererler. Taş ile ahşap, çıkma ile cumba, kemer ile alınlık, bir etkileşim mimarisinin çeşitli yapı unsurları olarak Çeşme evlerinde bir arada karışmaya çıkarlar.

Çeşme tarihi dokusu içerisindeki konut tipleri de çeşitlilik göstermektedir. Doku içerisindeki mevcudiyeti saptanan altı tip konut plan şemalarıyla belirlenmektedir.⁸ Konut tiplerinde yapısal öğelerin kullanımını açısından genel eğilimler saptanmakla birlikte, kesin ayrımlar yapmak her zaman mümkün değildir. Farklı konut tiplerinde çeşitli yapısal unsurların karmaşık biçimde kullanılması, altı ayrı tip konutun yer aldığı bir mimari dokuda, ortak dil oluşmasında önemli bir faktördür. Konsol, kapı ve pencere elemanları, Çeşme konut mimarisi yapı öğelerindeki çeşitliliğin ve farklı kültürlerle ilişkin etkilerin göstergelerinden bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu yapı elemanları konut dokusu içerisinde değişik kompozisyonları ile dikkat çekerler.



Konsollar

Çıkma, cumba ve balkon Çeşme konutlarında konsol ögesi olarak karşımıza çıkar. Üç ayrı konsol türünün doku içerisinde bir arada kullanılmasının yarattığı mimari zenginlik, her türün kendi içindeki çeşitlemeleriyle artmaktadır.

Çıkmalılar: Kagir ve yarı kagir evlerde farklı biçimde görülür. Kagir evlerin üst katlarında sokağa çok az taşan, sembolik taş çıkmalılar mevcuttur [resim: 1, 2]. Bu tür çıkmalılar üst katın birbirini izleyen kemerlerin üzerine oturarak 15-20 cm. öne çıkması sonucunda elde edilmiştir. Bazı çözümlerde çıkmayı taşıyan kemerin açıklığı daha geniş tutulmuş olup, kemerler zemin kat beden duvarlarında bir niş oluşturarak yere kadar devam eder [resim: 1]. Bir başka çözüm ise, 30-40 cm. genişliğindeki kemerlerin çıkmayı taşıyan bir band teşkil etmesidir. Bu çözümde kemerler zemine basamadıklarından, yüklerini taş payandalarla birlikte kullanılan demir payandalar vasıtasıyla beden duvarına aktarırlar. bu tarz çıkmalılar daha çok, bahçe içinde yer alan depo, ahır, servis gibi mekanlarıyla programları oldukça geniş tutulmuş, iç mekan düzenlemeleri ve bazı yapı unsurlarıyla Osmanlı-Türk etkisini yansıtan ve Çeşme konutları tipolojik incelemesinde "Tip 4 evler" olarak adlandırılan konutlarda karşımıza çıkmaktadır.⁹ Taş mimarının egemen olduğu Güneydoğu Anadolu'da ve İtalyan mimarisinde de böyle bir konsol kullanımı söz konusudur. Bu tür çıkmalının amacı üst katın genişlemesi değil, yaşama katının vurgulanmasıdır.

Yarı kagir evlerde üst katın cephe yüzeyi boyunca yaşama katını sokağa doğru taşıyan çıkmalılar yapılır [resim: 3]. Çıkmalılar ince kesitli demir ya da üçgen biçiminde ferforje payandalarla desteklenebildiği gibi (R. 3,4), içbükey formdaki ahşap payandaların üzerinin ahşap ya da bağıdadi sıva ile kaplanmasıyla çıkmayı destekleyen kavimsi bir yüzeyin oluşturduğu çözümler de görülür. Bazı çıkmalının köşelerinde ahşap pilasterler yer alır. Çıkma tek [resim: 3] ya da ikil olarak düzenlenmiş alınlık kompozisyonuyla sona erer. Bu tip çıkmalılar geleneksel Osmanlı-Türk evinde uygulanan anlamda hacmin genişletilmesi, mekanın sokağa bakan yüzeyinin artırılması ve yaşama katının vurgulanması amacıyla yapılmıştır. Çıkmalılar genel kompozisyonları, pencere ve payanda düzenlemeleri ile Osmanlı-Türk mimarisinden, pilaster, alınlık vb. öğeler ile de Adalar mimarisinden etkiler yansıtır. Çeşme konutları tipolojik incelemesinde "Tip 3 ev" olarak adlandırılan iki katlı, orta sofalı, yalnızca konut aktivitesini barındıran ev tipi ile, "Tip 5 ev" olarak belirlenen, iki katlı, konut ve ticaret aktivitesini içeren ev tipi ve "Tip 6 ev" olarak anılan, iki kat ve bir ara kattan oluşan, konut ve ticaret aktivitelerine sahip ev tiplerinde bu tür çıkmalılar karşılaşılmaktadır. "Tip 4 ev" olarak anılan konutlarda da bu tarz çıkma yer yer kullanılmıştır.¹⁰

3



4



Cumbalar: Kagir ve yarı kagir evlerde kullanılmıştır. Cephenin bütününe değil, bir kısmını kaplayan bu konsol tipi iç mekanda da aynı bir hacim teşkil eder. Cumbalar cephede bir ya da iki adet olabilmektedir [resim: 4]. Tek cumba yapılması durumunda, konsol cephenin ortasında yer alabildiği gibi, bir tarafına asimetrik biçimde de yerleştirilebilmektedir. Cumbanın üç cephesi camlıdır. Ön cephe genelde iki, bazan da daha fazla açıklığa bölünmüştür. Açıklığın ortasında bir dikme ve pencerelerin altında süslemeli, ahşap bantlar vardır. Cumbaların çatıları alınlıklı ya da öne doğru eğimlidir. Cumba kullanımı Çeşme konutları tipolojik incelenmesinde "Tip 3 ev" ve "Tip 5 ev" olarak belirlenen konutlarda daha çok karşımıza çıkar.¹¹ Bu tür cumbalar Ege Adaları ve İzmir evlerinde de karakteristik bir unsurdur.

Balkonlar: Kagir ve yarı evlerde yapılmışlardır. Boyutları fazla büyük değildir. Cephenin ortasında simetrik bir düzen oluşturacak biçimde konumlanmışlardır. Özenle işlenmiş ferforje korkulukları ve payandalarıyla cephede estetik bir unsur olarak da kullanılmışlardır. Bazı çözümlerde orta aksta yer alan balkonun iki yanına daha küçük balkonlar yerleştirilmiştir. Genelde balkona tek bir kapı açılır. Kapının iki tarafına pencereler ya da pilasterler konulması ya da balkonun üzerindeki cephe duvarına gömülen alınlık kompozisyonları ile, konsol vurgulu hale getirilir. Çeşme konut tipolojisinde "Tip 3, Tip 5, Tip 6 ev" olarak belirlenen konut tiplerinde balkon ögesinin kullanıldığı görülmektedir. Balkonlar Tip 3 ve Tip 5 evlerde zemin katın, Tip 6 evlerde ara katın üzerine konsol çıkarlar.¹² Balkon kompozisyonları değerlendirildiğinde, Adalar mimarisi ile ilişki kurmak mümkündür. Balkon ve taş çıkma gibi farklı konsol öğelerinin bir arada kullanıldığı konutlara da rastlanmıştır.



6 7



8

3. Kapılar, Pencereler

Kapı ve pencere elemanları genel kompozisyonların yansıması, boyut, malzeme, süsleme gibi hususlar açısından Çeşme geleneksel konut dokusu içerisinde çeşitlilik gösterirler.

Kapılar: Hemen hemen her kütürün geleneksel mimarisinde önemli bir unsur olan sokak kapılarına Çeşme evlerinde de özen gösterilmiştir. Cephele vurgulu bir biçimde yerleştirilen kapılar, renkli taşlar, kabartmalar, ferforge parmaklıklar, alınlık, pilaster vb. öğeler kullanılarak dekore edilmiştir.

Konut dokusu içerisinde rastlanan karakteristik kapı tiplerinden biri, geniş açıklıklı, beşik ya da dilimli kemerli giriş kapıdır [resim: 5]. Bu tip kapılar genelde evin avlusuna, bazan da avlu ile irtibat sağlayan bir geçite açılırlar. Sokaktan bir eşikle ayrılan kapı, açıklığı geçen taş kemerin bastığı, kaideli sütunlarıyla etkili bir görünüm taşır. Sütunlar bazan, kapı yüksekliğinin üzerine bir pilaster biçiminde çıkararak, içinde kapı açıklığını barındıran dikdörtgen bir çerçeve oluştururlar. Bazan bu çerçevenin içine, kilit taşının hemen üzerinde yer alan bir kitabenin yerleştirildiği görülür. kemer öğelerinde kırmızı renkli bir taş türünün kullanımıyla iki renkli kompozisyonlar oluşturulmuştur. Kilit taşı yalnızca rengiyle değil, üzerindeki kabartma süslemelerle de vurgulu hale getirilir. Kapı kanatlarında ahşap malzeme kullanılmıştır. Kapılar iki kanatlı olup, geleneksel Osmanlı-Türk evlerinde çok rastlanıldığı üzere, insan, hayvan ve araç ölçeğini gözeterek geliştirilmiştir. Bazı çözümlerde kapının dikdörtgen ve kemerli kısmı iki ayrı parça halindedir. Sürekli kullanılan bölüm dikdörtgen kanatlar şeklinde düzenlenmiş olup, yüklü bir hayvan ya da araba geçerken, üstteki kanatların da açılması mümkündür. Bir kısım çözümlerde ise, kapının kanadının içinde, insanların kullanımına yönelik daha küçük bir kapı düzenlenmiştir. Bu tür kapılar daha çok, Çeşme konut tipolojisinde "Tip 4 ev" olarak saptanan konutlarda kullanılmıştır.¹⁸

Bir diğer giriş kompozisyonu, kapı açıklığının yivli veya yivsiz gömme sütunlar, sütun kaideleri, sütun başlıkları, silmelerle dekore edilmiş lentolar gibi elemanların kullanımıyla oluşturulan dikdörtgen bir çerçevenin içine oturtulmasıdır [resim: 6]. Cepheye bir portal görünümü kazanan kapı, evin giriş holüne açılır. Dikdörtgen formu kapı açıklığı, yukarıda ferforge parmaklıkları sabit bölüm ve altında açılan iki kanattan oluşacak biçimde düzenlenmiştir. kapı kanatları ahşap ya da metal malzemedendir. Kanatların üzerinde ferforge süslemeler görülebilir.

Üçüncü bir giriş düzenlemesinde, kapı açıklığının genelde basık, kimi zaman da beşik kemerlerle geçilmesi karakteristik bir unsur olarak belirir [resim: 7]. Kemer kilit taşı kabartma biçiminde bir süsleme ya da tarih konularına vurgulanmıştır. Kilit taşının üzerine gelen duvar parçasında kitabe, tarih ya da bitkisel figürlerin yer aldığı bir pano düzenlendiği olur. Kapı açıklığı iki bölüme ayrılır. Kemerli bölüm, sabit ferforge parmaklıklar konulmak suretiyle açılan iki dikdörtgen kanattan ayrılmıştır. Doğramalar ve kapı kanatlarının malzemesi ahşap ya da metaldir. Son olarak anlatılan iki kapı tipi, "Tip 3 ev" ve "tip 5 ev"lerde karşımıza çıkmaktadır. "Tip 6 ev"lerde de kapı karakteristiği benzer olmakla birlikte, bir giriş saçağı düzenlendiği sıkça görülür.¹⁹ Bu kapı düzenlemelerindeki prensipler, Adalar ve İzmir evleri giriş kapılarında da kullanılmıştır.

Farklı bir kapı kompozisyonu, yüksek bir bodrum ve zemin kattan oluşan "Tip 1 ev"lerde uygulanmıştır.²⁰ Yaşama katını teşkil eden zemin katın giriş kapısı, içinde merdivenin bir bölümünün de yer aldığı bir nişin içerisinde düzenlenmiştir. Bu niş bir kemerle ya da alınlıkla vurgulu hale getirilir. Çift kanatlı biçimde yapılan kapılar, genelde ahşap malzemedendir. Yukarıda sabit bir bölümün bırakıldığı çözümler de mevcuttur.

Oldukça kısıtlı bir programla, dar parsellerde yapılan "Tip 2 ev"lerin

girişleri de mütevazidir.²¹ Kapılar dikdörtgen ya da üzeri sağır kemerli dikdörtgen açıklıkların içerisine yerleştirilmiş, genelde ahşap malzemeli kanatlardan oluşan, sade çözümlere sahiptirler.

Pencereler: Pencere tipleri de kapı tipleri gibi çeşitlilik gösterir. Kagir evlerde;

- Dikdörtgen formu, söve taşlı, üzerlerinde lentodan 15-20 cm. dışarı taşan, kıvrımlı taş saçakları olan pencere,
- Kemerli ya da sağır kemerli, taş söveli, saçaklı pencere [resim: 8],
- Oval ya da kemerli, demir parmaklıklı tepe penceresi,
- Dikdörtgen biçimli, söveli, kepenkli zemin kat penceresi.

Yarı kagir evlerde;

- Dikdörtgen formu, ahşap söveli ve saçaklı pencere,
- Dikdörtgen formu, ahşap söveli pencere,
- Alınlık içerisinde, kare biçimli çatı penceresi şeklinde çözümlere rastlanmıştır.

Pencere giyotin ya da çift kanatlı olarak yapılmışlardır. Ahşap doğramaları, genelde ahşap, bazan metal malzemedendir yapılmış kepenkler vardır. Pencere üstü saçakları karakteristik bir unsur olarak öne çıkar. Bazı yapılarda kapı ve pencerelerdeki kilit taşlarının herbirine kabartma biçiminde bir sayı verilmek suretiyle binanın yapım tarihi gösterilmiştir.

Sonuç

Çeşme tarihi konut dokusu farklı kültürlerin bir arada yaşadığı, uzun bir süreç içerisinde ortaya çıkan bir sentezi geçmişten günümüze taşımaktadır. Konsollar, kapılar ve pencereler gibi yapı öğeleri değişik kompozisyonları ile konut mimarisini zenginleştirirken, kozmopolit bir toplumdaki etkileşim mimarisine dair izler yakalamak isteyenlere de ilginç veriler sunarlar ●

• Araş. Gör. D.E.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

DİPNOTLAR

1. Herodotos, 1973, s.74.
2. Ahrweiler, 1965, s.53.
3. Lemerle, 1957, s.69.
4. Uzunçarşılı, 1984, s.109-110.
5. Baykara, 1974, s.93.
6. Cuinet, 1894, s. 489-491.
7. Philippson, 1911, s.57., "İzmir Maddesi", Yurt Ans., s.4271.
8. Kayın, 1988, s.115-131.
9. a.g.e., s.126-128.
10. a.g.e., s.125-131.
11. a.g.e., s.125-126, 128-129.
12. a.g.e., s.125-126, 128-131.
13. a.g.e., s.126-128.
14. a.g.e., s.125-126, 128-131.
15. a.g.e., s.123-124.
- 16.a.g.e., s.124-125.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahrweiler, H., L'histoire et la Géographie de la Région de Smyrna entre les deux Occupations Turques (1081 - 1317) Particulièrement au XIIIe Siècle, Travaux et Mémoires I (1965).
- Baykara, T., İzmir Şehri ve Tarihi (1974).
- Cuinet, V., La Turquie d'Asie, cilt III (1894).
- Herodotos, Herodot Tarihi, çev. M. Ökmen (1973).
- İzmir Maddesi, Yurt Ansiklopedisi, cilt 6.
- Kayın, E., Çeşme Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri, DEÜ-FBE yayınlanmamış yüksek lisans tezi (1988).
- Philippson, A., Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien II (1911).
- Uzunçarşılı, İ.H., Anadolu Beylikleri ve Akköyünlü Karaköyünlü Devletleri (1984).